

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Güz 2021 / 2: 21-25.

C. H. Merck'in Yakutça Materyalleri ve Bunların Tarihsel Sözlükbilim İçin Önemi

Michael KNÜPPEL*

Öz: Bu makale, 1785-1794 yıllarında Carl Heinrich Merck'in (d.1761-ö.1799) katılımcı ve doktor olarak yer aldığı Kuzey-Doğu Sibirya ve Alaska'nın Keşfine İlişkin Gizli Coğrafi ve Astronomik Seferi (daha iyi bilinen adıyla Billings-Sarychev Seferi) sırasında derlediği Yakut materyallerini ele alıyor. Seyahatnamesinde belirtilen Yakutça formlara ek olarak, Merck, hayvanlar ve bitkiler için Yakut terimlerinin de bulunabileceği diğer dağınık materyalleri de (zoolojik notlar gibi) ardında bırakmıştır. Bu makalede, söz konusu notlarda bulunan bu şekilde üç terim (ürunchai, torenchen ve nenrod) tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Carl Heinrich Merck, Yakutça, ürunchai, torenchen, nenrod.

The Yakut materials of C. H. Merck and their importance of historical lexicography

Abstract: The article deals with the Yakut materials of the physician and participant of the Secret Geographical and Astronomical Expedition for the Exploration of North-Eastern Siberia and Alaska (better known as the "Billings-Sarychev Expedition") of the years 1785-1794 Carl Heinrich Merck (1761-1799). In addition to the Yakutian forms noted in his travel account, Merck had left behind other scattered materials (such as zoological notes), in which Yakut terms for animals and plants can also be found. In this article, three such terms (ürunchai, torenchen and nenrod) found in corresponding notes are discussed.

Key Words: Carl Heinrich Merck, Yakutian, ürunchai, torenchen, nenrod.

Hemen hemen tüm Kuzey Asya-Avrupa dilleri için geçerli bir durum olan, sınırlı bir kayıtlı tarihe sahip diller söz konusu olduğunda gezginler ve kâşifler tarafından oluşturulan kayıtlar, tarihsel fonoloji ve dilbilgisi bilgimiz için büyük değer taşır; Yenisey Kott dili, buna güzel bir örnektir. En önemlisi de, özellikle tarihi dil

---

* Prof. Dr. Dr., Arctic Studies Center (ASC), Liaocheng University (China). E-posta: MichaelKnuettel@gmx.net/ ORCID ID: 0000-0002-6348-5100.

kayıtlarının birkaç durumda tematik ancak çoğunlukla alfabetik olarak düzenlenmiş kelime dağarcığından oluşmuş olması nedeniyle, tarihsel sözlükbilimine açtığı ışıktır.

Bu, aynı zamanda Yakutça ve Kuzeydoğu Sibirya'nın diğer dillerinin çoğu için de geçerlidir. C. H. Merck tarafından 1785-1794 yılları arasında yapılan "Billings-Sarıçev-Gezisi" olarak bilinen "Kuzeydoğu Sibirya ve Alaska'nın keşfi için yapılan gizli astronomik ve coğrafi keşif gezisi" sırasında kaydedilen materyaller Yakutçanın tarihi sözlükbilimi hakkındaki bilginiz için gerçekten zengin bir kaynaktır.

Öncelikle C. H. Merck hakkında biraz bilgi vermek istiyorum. Carl Heinrich Merck, 19 Kasım 1761'de Darmstadt'ta tıp doktoru Dr. Franz Christian Merck'in oğlu olarak dünyaya geldi. Aile geleneğine uygun olarak Merck, Jena ve Gießen'de tıp okudu. 1784 yılında Gießen'de dalağın fizyolojisi ve anatomisi üzerine teziyle eğitimini tamamladı. Büyük olasılıkla amcası Johann Heinrich Merck'in (1741-1791) aracılığıyla St. Petersburg'a ve 1785'te hastanesinde doktor olarak çalıştığı Irkutsk'a geldi. 1785-1794 yılları arasında yukarıda bahsedilen geziye katıldı, sonrasında ise St. Petersburg'a geri döndü. Orada tekrar doktor olarak çalıştı. Daha sonra, 1796 ve 1797 yıllarında, doğduğu yer olan Darmstadt'ı da içeren son bir kez Almanya ziyareti yaptı. Carl Heinrich Merck, 1 Ocak 1799'da 37 yaşındayken St. Petersburg'da felç geçirerek ölmüştür. Ölümü, yaklaşık on yıllık Sibirya ve Kuzey Amerika seyahatinin zararlı etkilerinin sonucu olarak düşünülmektedir.¹

Yakutça materyalleri, C. H. Merck'in bazı elyazmalarında bulunabilir. 2009 yılında D. Dahlmann ve meslektaşları tarafından "Sibirisch-Amerikanisches Tagebuch" adlı eserin basımından önce, bu el yazmalarından sadece biri olan Çukçice ve folkloru² ile ilgili entnografik bir makale yayımlanmıştı. Yukarıda sözü edilen seyahatnamede bazı Yakutça formları verilir. Bunlar, çoğunlukla Merck'in makalelerinde uğraştığı hayvan ve bitki tanımlarına ek olarak verilmiştir (Merck, Yakutça terimlerini genellikle şu şekilde tanıtarak atıfta bulunur: "... dies(e) nennen die Jakuten ..." ["... bunları Yakutlar şöyle söyler ..."] veya or "bei den Jakuten ..." ["Yakutlarda ..." denilir]. Merck'in seyahat yorumlarının her yerinde görülen bilgiler ilk kez Z. D. Titova (1978) tarafından derlenmiştir. Ancak derleyicinin okumaları, derlemenin eksik olması sebebiyle eksiktir. Merck'in seyahat yorumları³ baskısının gözden geçirilmesi vesilesiyle, tarafımdan yeni bir derleme yapıldı ve yine 2011'de yayınlanan daha ayrıntılı bir analizde ele alındı.⁴

¹ C. H. Merck hakkında bkz. Dahlmann, D., Friesen, A. ve Ordubadi, D. (2009). *Carl Heinrich Merck: Das sibirisch-amerikanische Tagebuch aus den Jahren 1788-1791*. Göttingen. Özellikle s. 31-48 ve s. 60-64.

² Merck, C. H. (1814). Nachrichten von den Sitten und Gebräuchen der Tschuktschen, gesammelt von Dr. K. H. Merck auf seinen Reisen im nördlichen Asien. *Journal für die neuesten Land- und Seereisen* 16, 1-27 ve 184-192, a.g.e., C 17: 45-71 ve 137-152.

³ Knüppel, M. (2012). "[Yeniden inceleme:] Dahlmann, Dittmar/ Friesen, Anna/ Ordubadi, Diana (ed.), Carl Heinrich Merck: *Das sibirisch-amerikanische Tagebuch aus den Jahren 1788-1791*, Göttingen 2009". *OLZ*, 107(2), 132-138.

⁴ Knüppel, M. (2011). Jakutisches in C. H. Mercks 'Sibirisch-amerikanischem Tagebuch' (1788/91). *Turcica*, 43, 541-552.

Ayrıca, çok sayıda Yakut formuyla birlikte Yakutlar hakkında daha kapsamlı notlar, D. Dahlmann'ın araştırma ekibi tarafından planlanan C. H. Merck'in yayımlanmamış eserlerinin bir antolojisinde yayımlanan, Merck'in başlıksız bir çalışmasına dahil edilmiştir. Makale bir çeviri ya da daha doğrusu yeniden çeviri olarak düzenlenecektir. Bu “Yakut metni” bir el yazması olarak değil, 1806'da bir Rus dergisinde (“Lyubitel slovesnosti”) yayımlanan bir makale olarak korunmuştur. Makalenin yazarı bilinmemekle birlikte, yazar, tanımlamalarını C. H. Merck'e ve belki başka yazarlara da dayandırmıştır. Metin, yayımlanmamış materyallerin cildine dahil edilecektir çünkü çoğu Merck'e ait olarak sınıflandırılabilir. Metnin editörü de bilinmemekle birlikte, o zamana kadar Johann Christoph Gatterer (1727-1799) ile temas halinde ve Almanya'daki, özellikle de Göttingen'deki gelişmelerden haberdar olduğu açıktır. Makalenin yazarının Baron Georg Thomas Asch (1729-1807) olduğu varsayılabilir, ancak bunu kanıtlamak imkânsız olacaktır. Metin, yayımlanması planlanan ciltte büyük ölçüde başka daha başka linguistik açıklamalara yer verilmeden sunulacaktır. Yakut formlarının daha kapsamlı bir analizi ise yine tarafımca başka bir çalışmada yapılacaktır.

Adı geçen makaleye ek olarak, C. H. Merck'in diğer zoolojik notlarında, çoğunlukla çeşitli hayvanlar için olan bazı Yakut terimleri verilmiştir. Bu zoolojik el yazmaları genellikle sınırlı boyuttadır ve günümüzde çoğunlukla kayıp olarak kabul edilmektedir. P. S. Pallas'ın “Zoographia Rosso-Asiatica” adlı derlemesindeki kayıtlardan ve betimlemelerden yola çıkarak C. H. Merck tarafından yapılmış çok sayıda betimleme olduğunu anlıyoruz. Bu derlemede, Pallas, Merck'ten sıklıkla bahsetmekte ve Merck'in ilgili materyalleri sağlamadaki nezaketi için teşekkürlerini sunmaktadır. Bu bilgilere dayanarak, Merck'in Sibirya ve Sibirya'nın komşu bölgelerinin balıkları ve kuşları üzerine çok sayıda kısa eser yazdığını söyleyebiliriz. Ancak bu eserlerin nerede oldukları bilinmemektedir.

Dağınık bir biçimde Yakutça kelimelere rastladığımız C. H. Merck'in kayıtları Almanya ve Rusya'da çeşitli kurum ve arşivlerde tutulmaktadır. Bu kayıtların bir kısmı, özellikle de C. H. Merck ve M. Rohbeck tarafından toplanan dil materyallerinin çoğunluğu St. Petersburg'daki Rus Milli Kütüphanesinde (eski adıyla Saltıkov-Şchedrin-Kütüphanesinde), “Depositum Adelung” adıyla saklanmaktadır. Bunun yanı sıra, C. H. Merck'in Rusya'daki materyallerinin çoğunun kopyaları, Darmstadt'taki kimya ve ilaç şirketi Merck'in arşivinin koleksiyonunda yer almakla birlikte, zoolojik içerikli diğer iki el yazması da, Frankfurt am Main'deki Dr. Senckenbergische Vakfının koleksiyonunda tutulmaktadır.

Bu makalede, C. H. Merck'in Dr. Senckenbergische Vakfında korunan zoolojik el yazmalarından birinden Balık Bilimine ait üç adet terim, temsili örnekler olarak sunulacaktır. Başlıksız el yazmasında, aralarında *Coregonus Merckii* Balığı da bulunan Sibirya'da gözlemlenen birkaç balık ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Daha sonra eklenen makalenin başlığı, yazarı tarafından yazılmamış, ancak muhtemelen bir kütüphaneci veya Dr. Senckenbergische Vakfındaki başka bir personel tarafından yazılmıştır. Bu el yazmasında Tunguz veya Yakutça olduğundan şüphelenilen bazı

kelimelere rastlanılmaktadır. Bu kelimeler, *ürunchai*, *torechen* ve *nenrod*⁵ dur. Bu üç biçimin hiçbirinin doğrudan Yakut ya da Tunguzca eşdeğerleri edebiyatta bulunmaz. Buna ek olarak, not edildikleri durum veya yer hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Biz sadece hangi hayvanlardan bahsedildiğini varsayabiliriz.

- (1.) *ürunchai*, “ein Fisch” [“bir balık”]: *ürüñ* “beyaz” kelimesiyle (belki *ürüñ chachaj – “beyaz yılan”⁶ veya benzeri bir form; burada balıkların yılanlarla özdeşleştirildiği akılda tutulmalıdır; ancak daha çok Merck’in not ettiği kelime *ürüñ* + *-çaj*, *-çaj*, *-gäj*, *-käj* vb. bir yapıya dayanmaktadır [= fiil ve isim adlarının oluşumu için ek, ödünç alınmıştır < Mong. – ek, burada Yakut dilindekiyle aynı anlam ve işleve sahiptir (Kałużyński, 1962: 76)].
- (2.) *torechen*, “ein Fisch” [“bir balık”]: herhangi bir Yakut veya Dolgan lehçesinde bu kelimeye karşılık gelen hiçbir form doğrulanmamaktadır. Belki bu adlandırmanın arkasında Sibiryâ Somonu Nelma’sına (*Stenodus nelma*) bir gönderme vardır: *türčach*, vb. (Pekarskiy, 1930: sütun 2854).
- (3.) *nenrod*, Merck’in kayıtlarında *tü*, balık tuzağına denk gelen kelime olarak verilir. Bu durumda, “Reuse” kelimesinin özel bir balık tuzağı için kullanıldığı düşünülebilir. Ancak yine bu kayıtlarda genellikle “su bendi/ balık tutma serpmesi” veya balık tuzakları için kullanılan sözcükler biraz belirsizdir, örneğin “Sibirisch-Amerikanisches Tagebuch”ta verilen kelimeler: *ju* ve *sinwin* (*ju* “Reusen” [“su bendi/ balık tuzağı”] – “Bei ihrem austreten aus dem Insee aber, mit Reusen (Ju), welche sie aus Stecken von Lärchenholz machen ...” (Dahlmann 2009: 118); *sinwin* – “Lärchen-stöcke, mit denen Flüsse für den Fischfang ‘ein-gedämmt’ werden” (Dahlmann 2009)). {Yakutlar} bir gölden çıktıklarında {avladıkları balıkları} karaçam tahta çubuklarından yaptıkları uzaklarla {çıkarırdı}, *sinwin* – balık yakalamak için nehirlerin önünde bent yapmaya yarayan karaçam ağacından yapılmış çubuklardır. *Ju* durumunda, en azından *tü* için bir karalama hatası olduğu düşünülebilir. *Nenrod* söz konusu olduğunda, Merck’in bu kelimeyi hangi dilden aldığını bile bilmiyoruz (Altay kökenli bir kelime olmadığını kesinlikle söyleyebiliriz) ve teorik olarak Yakutça ya da komşu Tunguz dilleri (Évenki, Lamut [Éven]) tarafından “Palaeo-Asya” diye adlandırılan bir dilden (belki de soyu tükenmiş bir dilden) ödünç alınmış olabileceğini dikkate almalıyız. Burada bile, kelime bu dillerden herhangi bir formla desteklenmemektedir. Yakut dil bölgesine komşu “Paleo-Asya” dilleri olarak Yukagir dillerinde de, bu kelimeye karşılık gelen bir biçim bulamadığımız için bu diller, verici olarak kabul edilmeyebilir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, doğrudan eşdeğerleri olmayan bu üç terim hakkında oldukça yetersiz bilgi, C. H. Merck’in materyalleriyle çalışırken

⁵ Merck’in *ch* = İng. *kh, j* (aşağıya bkz.) = *y*.

⁶ Yakutçada *çaxay* “yılan” bkz. Pekarskiy, E. K. (1930). *Slovar yakutskogo yazıka*. (2. bs.). Leningrad. C. III, sütun 3415; Afanesev, P. S., Voronkin, M. S. ve Alekseev, M. P. (1976). *Dialektologičeskiy slovar yakutskogo yazıka*. Moskva. s. 286; Hauenschild, I. (2008). *Lexikon jakutischer Tierbezeichnungen*. (Turcologica 77). Wiesbaden. s. 49.

karşılaşılan zorluklar hakkında bir izlenim vermekle birlikte, aynı zamanda ortaya çıkan olasılıkların da farkına varılmasını sağlamaktadır. Bu yüzden, bu kayıtlar çok değerlidir; çünkü içerdiği bilgilerin çoğu diğer kaynaklarda mevcut değildir. Aynı şey, “Sibirisch-Amerikanisches Tagebuch”ta verilen Yakut terimleri için de söylenebilir. Merck’in kayıtlarındaki diğer formlar bilinmektedir, ancak 18. yüzyılın sonlarında not ettiği formda değildirler.

Göttingen'deki Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek'in “Handschriften und Seltene Drucke” [El Yazmaları ve Nadir Eserler] bölümünde, Baron von Asch'ın bıraktığı miras olarak bulunan el yazmaları arasında, çeşitli bitkileri belirten terimlerle zoolojik terimler hakkında bilgi veren, C. H. Merck'e ait başka materyaller bulmayı ummaktayım. Bu eserler şu anda şahsım tarafından C. H. Merck'in izlerini bulmak için incelenmektedir.

Kaynakça

- Afanesev, P. S., Voronkin, M. S. ve Alekseev, M. P. (1976). *Dialektologičeskij slovar jakutskogo yazıka*. Moskva.
- Dahlmann, D., Friesen, A. ve Ordubadi, D. (2009). *Carl Heinrich Merck: Das sibirisch-amerikanische Tagebuch aus den Jahren 1788–1791*. Göttingen.
- Hauenschild, I. (2008). *Lexikon jakutischer Tierbezeichnungen*. (Turcologica 77). Wiesbaden.
- Kałużyński, S. (1962). *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*. Warszawa, “s-Gravenhage. (Prace orientalistyczne 10).
- Knüppel, M. (2011). Jakutisches in C. H. Mercks ‘Sibirisch-amerikanischem Tagebuch’ (1788/91). *Turcica*, 43, 541-552.
- Knüppel, M. (2012). “[Yeniden inceleme:] Dahlmann, Dittmar/ Friesen, Anna/ Ordubadi, Diana (ed.), Carl Heinrich Merck: *Das sibirisch-amerikanische Tagebuch aus den Jahren 1788–1791*, Göttingen 2009”. *OLZ*, 107(2), 132-138.
- Merck, C. H. (1814a). Nachrichten von den Sitten und Gebräuchen der Tschuktschen, gesammelt von Dr. K. H. Merck auf seinen Reisen im nördlichen Asien. *Journal für die neuesten Land- und Seereisen* 16, 1-27 ve 184-192.
- Merck, C. H. (1814b). Nachrichten von den Sitten und Gebräuchen der Tschuktschen, gesammelt von Dr. K. H. Merck auf seinen Reisen im nördlichen Asien. *Journal für die neuesten Land- und Seereisen*, 17, 45-71 ve 137-152.
- Pallas, P. S. (1811). *Zoographia Rosso-Asiatica, sistens omnium animalium in extenso imperio Rossico et adjacentibus maribus observatorum recensionem, domicilia, mores et descriptiones, anatonen atque icones plurimorum / Auctore Petro Pallas, eq. aur. academico Petropolitano*. 3 cilt. Petropoli.
- Pekarskiy, E. K. (1930). *Slovar jakutskogo yazıka*. (2. bs.). Leningrad.
- Titova, Z. D. (1978). *Etnografičeskie materialı Severo-Vostočnoy geografičeskoj ekspedicii 1785–1795 gg*. Magadan.

